

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 2.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

RECITI
Budapest • 2013

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Felelős kiadó: az MTA BTK főigazgatója
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Pannónia Print Kft.

A mecenatúra politikai térnyerése: célkeresztben a kortesdal

Elmúlt korok nagy művészetpártolóival és cselekedeteikkel foglalkozva óhatatlanul szöveget üt a kései szemlélőben a tamáskodó gondolat: vajon a szándékok, a gondolatok és a tettek abban az összhangban álltak egykor is, ahogyan a múltó idó szépítő ködén át ma látjuk azokat? Valóban: bármely mecénási kapcsolat lélektanai okai sokkal rejtőzködőbbek, mint gazdasági körülményei. A tiszta praktikum oldaláról nézve sem teljesen normális az a tevékenység, amelynek következtében valaki vagyona egy részét, családja és saját hasznán kívüli, azt elkerülő tevékenységekbe és személyekbe fekteti a megtérülés legcsekélyebb reménye nélkül. De míg az altruista, nem kereskedelmi célzatú pénzügyek részletei kellő dokumentumok birtokában feltárhatók, addig a mögöttük lévő érzelmi töltés a szemlélőt szinte mindig, sokszor magukat a résztvevőket is elbizonytalanítja. Ennek oka pedig elsősorban az, hogy patrónus és kliens, pártfogó és pártfogolt köteléke igencsak ellentmondásos, időben is változást mutat: felöltheti harmonikus viszony képét, ám sok esetben ennek ellenkezőjét is, sőt: képletes apagyilkossággá is válhat.

Tisztában volt ezzel már Horatius is, aki egyik szatírájában Maecenasról szólva a következőket írta:

Színéd elé érkezve alig szóltam, s akadozva,
mert a fölös fecsegést tiltotta a néma szemérem.
Nem mondtam, hogy apám híres volt, nem dicsekedtem,
hogy satureianus paripán járom be mezőim,
csak mi igaz volt. Pár szót szólsz csak, mint a szokásod.
Távozom. És te kilenc hónappal utána magadhoz
híva, baráti körödbe parancsolsz. Büszke vagyok rá,
hogy *te* becsülsz, ki a jót a gonosztól elkülönítéd,
életemért meg igaz szívemért, *nem* híres apámért.¹

1 Részlet a Szatírák első könyvének hatodik verséből, Bede Anna fordításában. Lásd: Quintus Flaccus HORATIUS *Összes versei*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, Bp., Corvina, 1961, 401.

Világos, hogy itt egyenrangú, bár nem egyforma életsorsú emberek kapcsolatáról van szó, s Horatius ebben a versben örök érvényű megfogalmazását adta az áldozatkész, jót pártoló, erkölcsre épülő kapcsolatnak, amely ugyan függőségi viszony maradt, de éppen azért válhatott példává, mert mindkét fél részéről önzetlenséggel és bizonyos lemondással párosult: sem a szellem, sem a pénz nem törekedett uralkodásra, meghagyva a másik autonómiáját. Csakhogy e mérték történeti korszaktól függetlenül sokszor eltűnik, s be lehet látni, hogy a megvesztegetés, a becsapás, az erőszak bizonyos formái mind beleférnek a mecénási tevékenységek körébe, hiszen az ember születésétől kezdve szabad, ezért aztán támogathatja, pártolhatja nemcsak a jót, az értékeset, a rátermetteket – de az erkölcsstelen vagy a később erkölcsstelené válót is.

Ez utóbbi, a pártfogó–pártfogolt viszonyhoz társuló kellemetlen körülmény burjánzott el a XIX. század elejétől a magyarországi választási szokásokban. A jelenség fokozatosan mutatta meg magát, s a megnevezésére használt szó külföldről származott át a magyar nyelvbe. A *kortes* főnév először 1750-ben jelent meg, s az 1800-as évek elején vált divattá, a reformkorban és főleg a kiegyezés után pedig másodlagos jelentésváltozással szilárdult meg és szűkült véglegessé értelme.²

E szó eredetileg a spanyol királyság rendjeinek önmegjelölő kifejezése volt, ám jelentette magát a portugál és spanyol törvényhozást, illetőleg a parlamentet is. A fogalom akkor kezdte meg európai karrierjét, amikor a polgári forradalmak következtében megszületett a képviselői alapuló politikai rendszer, amelynek lényege az, hogy a kormányzó és végrehajtó parlamentek alsóházának összetétele a választók akaratótól függően alakul ki. Az isteni vagy uralkodói hatalom visszaszorulása (gyakorlatilag a felsőházi kinevezésekre) és a választópolgárok akarátának megjelenése a kétségtelen demokratizálódás mellett azonban a rendszert fenntartó és működtető (adminisztrációs) költségek igen jelentős növekedésével járt. Ez a körülmény a lassan hivatásossá váló politikusi pálya várható egyéni hasznához kapcsolódó „mecénási” szerep felértékelődéséhez vezetett: egyfelől a kedvező voksokat a szó szoros értelmében meg kellett venni, másfelől a kedvezőtlen voksok érvényesülését minden eszközzel meg kellett akadályoz(tat)ni.

Nagy-Britanniában például a restaurációt követően két politikai párt alakult ki, a konzervatívoké és a liberálisoké.³ Az 1710-es évektől kezdve, a Hannoveri-ház két első tagjának uralkodása alatt négy évtizedig nem tartottak választáso-

2 Lásd *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának* megfelelő szócikkét, illetve: HORGER Antal, *Magyar szavak története*, Bp., Kócai Lajos, 1924, 109.

3 Az 1685 utáni időszak választásainak részletes és távolságtartó bemutatása: [Thomas Babington] MACULAY, *Anglia története II. Jakab trónralépte óta*, ford. CSENGERY Antal, ZICHY Antal, 2. átnézett kiad., Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1875–1877, I–VI, 662, 640, 548, 545, 615, 328, LXIV.

kat. A kormányzó liberális párt hatalmát anyagi juttatásokkal, vesztegetéssel és állásajándékozással tartotta meg – mindez a klasszikus támogatói tevékenység negatív lenyomata. Jelentős bevethető eszköznek bizonyult a kollektív szórakoztatás is. A négy évtizednyi szünet alatt a lassan virtuálissá váló választási körzetekben az egyébként nagy anyagi áldozatokat kívánó akaratnyilvánítás helyett a helyi megegyezés rendszere jött szokásba, ami a versengést és a kiadásokat egyaránt kizárta. Miután a legtöbben azért akarták megszerezni a parlamenti képviselőiséget, hogy barátaik és rokonaik elnyerjenek néhányat a jól jövedelmező hivatalok közül, ezeket az egyezményeket könnyen kötötték, és ritkán szegték meg. Sőt: a legtöbb városi választókerület két képviselőt választott: egy toryt és egy whiget. Mondhatni azt is, hogy e köznap „mecenatúra” következtében mintegy egyensúlyi állapot következett be a politikai erők között, ez azonban szélsőséges haszonelvűségen nyugodott, nem pedig valamilyen abszolút vagy relatív erkölcsön, avagy kölcsönösen elfogadott politikai célokon és eszközökön.

1752-ben azonban a liberálisok meg akarták szerezni az egyik hagyományosan tory körzetet is, s ezzel felrúgták a hallgatólagos megegyezést. Szinte példátlan, két évig tartó korteshadjárat kezdődött ekkor: mindkét párt ennyi ideig tartotta támogató-meggyőző rohama alatt a szóban forgó körzetet szórakoztatással, propagandával és ellenpropagandával. A rölapok mellett napirenden voltak a nyíltszíni éles és brutális fizikai összecsapások. A választás napján a tory párt hívek olyan nagy számban jelentek meg a tethelyen, hogy a liberális szavazók meg sem tudták volna közelíteni az urnát, ha egy közeli kollégium tagjai be nem eresztik őket a konviktusukon keresztül. Rendkívül jellemző a választás végki-jele is, s lehet találgatni, vajon miféle pártolói tevékenység játszott szerepet abban. 1754-ben ugyanis e körzetben az első közlések tory győzelmet jelentettek döntő fölénnyel, az eredményt azonban a sok megvesztegetésre és visszaélésre való tekintettel megtámadták, ennek következtében pedig a kormánypárti, azaz liberális jelöltet nyilvánították ki győztesnek.⁴ Látható, a választásokat csak azért tartották meg, hogy az egyik párt megszerezze a kormányzati többséget, és a kisebbségnek is megfelelő számú helye legyen a parlamentben. A valóságos

4 Erről a választásról William Hogarth, a kor nagy festője három igen hatásos képet festett. Ezek ma Londonban, a Sir John Soane Múzeumban találhatók, címük: *Korteshadjárat*, *Korteshadjárat* és *A képviselő beiktatása*. Antal Frigyes, aki behatóan foglalkozott ezzel a művészeti korszakkal és Hogarth művészetével, a következőket írta: „A választási megvesztegetések ellen valójában a társadalom egyetlen rétege sem emelte fel szavát, és köztudomású volt, hogy minden mandátumért borsos árat kell fizetni. Amennyire e sorozat és a témára vonatkozó feljegyzései alapján meg lehet ítélni, Hogarth még Fieldingnél is jobban meg volt győződve, aki, legalábbis időnként, jobban belebonyolódott a különböző pártok politikájába, hogy minden párt korrupt, hogy a pártok csak önnön érdekeiket nézik, és hogy egyik pártnak sincs határozott programja.” ANTAL Frigyes, *Stílustörténet, kortörténet*, ford. Koós Anna, [Bp., Corvina, 1979], 110.

eredményt persze különféle politikai praktikák segítségével előre eldöntötték az éppen hatalmon lévők. Ez a rendszer természetesen a klientúra függvényében működött csupán. A jelöltek azért kerültek hivatalaikba, hogy ott választókerületük javát szolgálják, modern kifejezéssel: lobbizzanak érdeükben; ha pedig nem teljesítették az ígért vizsontszolgáltatást, a választók annak ajánlották fel támogatásukat, aki hajlandó volt azt megtenni. A jelöltek eleve belekalkulálták saját programjukba és ígért céljaikba ezeket az igényeket. A politikát ily módon a személyes kapcsolatok láncolata irányította, következésképpen ez a személyi viszonyrendszer öltötte magára a fejlett parlamentarizmus képét.

*

Magyarországon a *kortés* főnév igazi karrierjét az 1830-as években, a reformkor elején kezdte meg. Elterjesztésében a külföldet járt arisztokraták játszottak szerepet, akik a kétpólusú politikai rendszer propagálásán túl az ahhoz kapcsolódó fogalmak honosításában is jeleskedtek. Az idegen eredetű szó ennek megfelelően eleinte csupán a választó(polgár) értelmet foglalta magába. Az 1840-es évek második felétől azonban jelentése módosult, s ettől kezdve használják ma általánosan ismert értelmében: az a személy, aki toborzó feladatot hajt végre választások alkalmából a saját pártja érdekében (és az összes többi ellenében). Ekkor még csak a gúny konnotációja társult hozzá: az aulikus főnemesek csúfolták így a liberálisokat, ezzel is hangot adva a közöttük fennálló politikai ellentéteknek. Ez az érzelmi eredetű jelentéskiegészülés az országgyűlési választások során aztán értelmi többletet kapott, s e távoli vidékről átvett fogalmat hosszú időre mintegy szitokszóvá változtatta.

A képviseleti demokrácia elméleti pozitívuma, összehasonlíthatatlan előnye a politikai rend(szer) isteni eredetű állandóságával szemben az a tény, hogy nem a születés, hanem a rátermettség lehet a kritériuma egy állás, egy pozíció betöltésének. Sőt, ezt még meg is tetézi az az illúzió, hogy a választás előtti versengés következtében a szavazók a legrátermettebbekre fogják voksaikat adni. Ez persze csak gondolatkísérlet, hiszen veszíteni senki sem akar, a várható előnyök mindenféleképpen győzelemre sarkallnak. Nem beszélve arról, hogy a választók legtöbbször egy általuk többnyire ismeretlen jelölről kénytelenek elhinni mindazt, amit ő magát jellemezve elmond, vagy amit kortesei róla állítanak. Ezzel pedig a processzusban helyt kap az irracionalitás, az ok nélkül való visszavágás, a céltalan ellenkezés. Mindez a különböző csalások melegágya, amelyet a kortesek szítanak, akik egyszerre pártfogók és kliensek, mecénások és eltarottak. Így írt erről Bártfay László, Károlyi György titkára az 1839. évi pesti követválasztás alkalmából:

1839. szeptember 24.

Égész éjjel zaj, láрма és zene hangzott a Czukor utczában Tahy Károly lakása előtt, mert ma van a követválasztás napja. A miatt keveset alhattam mert a meg-megujult kiabálás fölébreszte. Reggelinél intém Ödönt ne kószáljon, de tanuljon s censurára készüljön. 9-kor betekinték a Vármegeyházhoz, hol már a terem és karzat tömve volt, s Tahy és Dubraviczky nevektől zugott, mellyek nagy betűkkel papírivekre is írva az ablakokból mutogattak az udvaron állóknak. De a Tahy név csak ugyan elhatározottan hangzott mindenfelől, akkor is folyton folyvást, midőn féltiz után a főispáni helyettes a választási gyűlést megkezde. Mivel a pártok zászlókat is lobogtattak a teremben s azokat az Administrator fölszólítására mindjárt ki nem vivék: az oda hagyá a gyűlést. De később nagy és több rendű csendesítgetések után a zugás megszűnván, Fáy András szólott, s kimondá, hogy az Administrator küldöttség által hivattassék vissza. Ez megtörténvén, Dubraviczky lemondott a követségről. A dolog nem foghatni meg miért? voksolásra bocsáttatott, – s ekkor mindenfelől bujtogatások hangzottak, hogy Dubraviczkyra legyen a voksolás, – mert ugymondják a bujtogatók (kik között aranysinóros ruhások is voltak, mint szememmel láttam), Dubraviczky elvállalja a követséget, ha megválasztatik. Egynek, ki engem a lépcsőn lemenet oda akart birni, hogy D.ra voksoljak, azt valék kénytelen mondani, hogy nem voksolok, mert látom hogy komédiáznak: aki nyilvánosan s önkényt lemond, miként lehet arra voksolni?⁵

A korteseket, a korteskedést illető kép azonban mégsem egyértelműen negatív, pontosabban az elérendő cél néha ellensúlyozhatja az alkalmazott módszert. Nagyon jó példa erre Kossuth Lajos követté választása 1847-ben. Maga az ötlet gróf Batthyány Lajostól, az országos ellenzék vezéréől származott, nagyrészt az ő költségére történt, azaz ő volt a fő-kortes és fő-mecénás. Voltak azonban segítői is, mint báró Podmaniczky Frigyes, aki az első tanácskozás során gróf Teleki Lászlóról megállapította, hogy „kevésbé ismerte azon alantóssabb viszonyokat, amelyek tekintetbe s igénybe vétele nélkül ily alkalmakkor a legszébb szó is csak pusztá mannává változik”,⁶ míg ő maga, ahogy ez naplójából kiderül, nagyon is tisztában volt azokkal. Mivel a váci járásban volt birtokos, a nemesség (a választók) megnyerésére odautazott, bár eleve hátrányt jelentett számára, hogy protestáns létére a katolikus Vác szavazatait kell megnyernie. De hamar föltalálta magát:

5 BÁRTFAY László *Naplója és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez*, vál. JENEY Ferenc, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1969, I–II. Lásd újabban: BÁRTFAY László *Naplói*, kiad. KALLA Zsuzsa, Bp., Ráció, 2010, 254–255. (A szövegközlés a korábbi forrást követi.)

6 PODMANICZKY Frigyes, *Egy régi gavallér emlékei*, vál. STEINERT Ágota, [Bp.], Helikon, [1984], 229–236.

pitykés dolmányt és mellényt, rajthuslit, darutollas kalapot s egy igen jól kiéle-
sített Solingen-pengéjű kardot szereztem be, nemrég vásárolt szűrőm egészítvén
ki azon jelmezt, amelytől azontúlra vagy három hétig megválnom nem lehetett
többé.

Podmaniczky még éppen csak megérkezett Vácott, a „Zöld hordó” nevű kocsmá-
elé, már keményen összeszólkkozott a járási főbíróval – akivel egyébként Pesten
mindennapos vendégek voltak egymásnál. Az alkortes mégis nagy hasznát vette
a pörlekedésnek, mert annak híre egy óra alatt elterjedt a városban

s alig érkezett a cigány a „Zöld hordóba”, alig üttetett csapra az első hordó bor
[...] sereglettek hozzám, érkezők biz olyanok is, akik kutyabőrrel nem rendel-
keztek, s akiknek hasznát csak statista számban vettem.

E sorokból kiderül, hogy a báró sejtése helyes volt, az üzlet becsületesen meg-
indult, sőt három nappal később már a sokkal tágasabb Duna parti Fehér hajó
fogadóba kellett költöznie, ahol ráadásul szerencsére a fogadósnének még két
gyönyörű lánya is volt, akik szívesen vettek részt a kiszolgálásban. De a győzel-
met mégis valószínűleg azzal az újítással nyerte meg, hogy a megszokott ebé-
det-vacsorát nem adta, ellenben – mai kifejezéssel – svédasztalt szervíroztatott,
amelynél mindenki annyit evett, amennyit akart, és akkor, amikor akarta. Bor
természetesen mindig volt elegendő. Sőt: civilizációs szokásként naponta há-
romszor kétféle kávét is felszolgáltattott, igen finom dohánnyal, ezért aztán a
látogatók között volt olyan is

aki azontúl sem ételt, sem bort nem kért, hanem eljött reggel vagy délután ká-
vézni, szipákolván ezen szelíd, szép kezek által készített italhoz egy finom „ná-
dort” vagy „szentandrásit”.

Hogy a költségeket miként fogadta a későbbi miniszterelnök, s maga a választás
hogyan zajlott, azt mondja el Podmaniczky a saját szavaival:

Mikor az első heti számlát bevittem Batthyány Lajoshoz, s ő megpillantotta a
kávéporciók végtelen sorát s a Gschwindt uramtól vásárolt százakra és százakra
menő szipák számláját, majd hanyatt vágta magát. Én csak annyit válaszoltam
neki, hogy ezt ő nem érti, mert ez jól van így, amint van, mert tanyán fényes
eredménnyel működik: márpedig a jónak nincs nagyobb ellensége, mint a jobb.
[...]

Október 17-én délelőtt különvonaton robogtam be Pestre korteseimmel: az
indóház előtt díszesen felkantározott hátsólovamra ülék, melyet angol lovászom
s huszárom kétoldalt száron vezetett: a másik oda rendelt hátsólóra Friebeisz

Pista szállott fel, az enyémhez hasonló jelmezben; utánunk ballagott a cigánybanda, ezeket követte a kortesek serege, szép rendben négyesével mentelven.

A „Zrínyi” előtt találkoztunk, a Kerepesi, Üllői, Soroksári utcán beérkező többi társainkkal s ekkor vette kezdetét azon körmenet az Országúton, Nagyhid s Űri utcán végig a megyeháza elé, melyet Pest e nemben sem azelőtt, sem azóta nem látott. A menet élén lovagoltak részint díszmagyarban, részint szűrt vagy fekete gubát öltve, keleti díszben ragyogó kitűnő hátslovaikon, gróf Batthyány Lajos, gróf Batthyány Kázmér, gróf Batthyány Ödön, gróf Teleki Domokos, gróf Ráday Gedeon, Beniczky Ödön, én s utánunk a segédkortes vezérek. Ápolka nyitotta meg a kortesmenetet s ezeket követték járásonkint beosztva, mindegyik tanyára egy cigánybandát számítva, a kortesek szám szerint háromezren. E bevonulás egy eléggé ügyesen készült kőmetszet révén is meg lett örökítve, ami akkortájt, még nem létezvén annyi képes lap, mint most, a ritkább tünetek közé tartozott.

A megyeháza előtt megállapodván a menet, annak erkélyéről Szentkirályi és Kossuth tartottak beszédet, melynek elvégezte után éljenek harsogása s zenekíséret mellett vonulunk be tanyánkra. [...]

Egész Pest lábon volt s bámulta a szerteszét vonuló csapatokat s azok lóháton büszkélkedő vezéreit. A két Batthyány, Kázmér és Lajos, feltűnőleg jól nézett ki, fekete, egyszerű magyar öltönyt s panyóka helyett hosszú szőrű, gazdag csattal ellátott gubát viselve. [...]

[...] október 18-án délelőtt 9 órára teljesen begyülekező a választóképes nemesek tömege, kezdetét vette az ülés iszonyú felindulás és zaj közepette. Én a főispáni helytartó széke mögé két Hercules alakú, világosszürke, gazdag zsinórral kihányt, ezüstgombos dolmányban díszelő váci molnárt állítottam, akik arról gondoskodtak, hogy az elnököt ne zavarhassa e nyughatlan heringek módjára egybezsúfolt tömeg kötelességei teljesítése közben.

Hosszas s zajos, inkább kiabálás, mint tanácskozás után végre kezdetét vette a választási actus maga, Szentkirályi Mór egyhangúlag kiáltatván ki Pest vármege egyik követéül.

Ezután leírhatatlan zsidaj keletkezett s oly zavar, minőnek én legalább soha, sem azelőtt, sem azóta egy közhatalóság tanácskozási termében tanúja nem valék. A Balla-párt és viszont a Kossuth-párt is egyre ordítva hangoztatá jelöltje nevét, azon biztos reményben, hogy ezen az úton fogják a pártok az elnökségtől kierőszakolni a többségnek a nagyobb zajt ütők szerint való kimondását. Mi a szavazást sürgettük, de az éktelen s féktelen lárma közben senki szóhoz nem juthatott – molnárjaim alig valának képesek az elnököt az agyonnyomástól megóvni. A választóközönség ezen alkotmányellenes eljárása engem felbőszített s egy aligha alkotmányosabb tett által óhajtván a zavart lecsillapítani, felugrottam a zöld asztalra, onnan kezdvén, megtámadhatatlan posztóra tevén szert, szónokolni.

A szavazás azonban ilyen előzmények után is viszonylag zavartalanul folyt le, bár Kossuth legfőbb kortese az idegességtől rosszul lett, s a megyeház épületében felvitték Szentkirályi Mór alispán lakásába, ahol pihent és evett egy keveset. A végeredmény a kiváló előkészítő munkának köszönhetően a következő volt: Kossuth Lajos 2 900 szavazatot, ellenfele pedig csak 1 300-at kapott; ilyen arányú győzelemre e jelölés gigondolói sem számítottak. Hogy pedig az ehhez hasonló korteskedéssel összekötött politikai akció kimerítette a mecénási tevékenység fogalmát, azt a következő sorok is mutatják:

Nagyon sokat emlegették azon feltűnő pénzösszegeket, melyeket Kossuth megválasztása igénybe vett volna, s ezt éppen azon urak közül is sokan tevék, akik közül nem egy kártyára, vagy alispáni, családi hiúság követelte választásra anynyit, sőt többet rakott s költött, mint amennyit mi tízen, tizenketten, ki-ki a maga erejéhez képest járulván az összeg előteremtéséhez, a választásra magára elkölténk.

Az összes költség – beleszámítva a körülbelül 1 200 forintra menő pótköltségeket – 16 000, mondd: tizenhatezer forintra rúgott, ami, tekintettel nehéz helyzetünkre s az elért eredményekre, valóban szerény összegnek mondható.

Különleges színt vittek a hazai választások menetébe a kortesdalok, ezek az önálló létezéssel bíró, ám kérészéletű, az irodalmi alkotások peremvidékén rekedt szerzemények. Mivel szélsőségesen egy bizonyos alkalomhoz kötődtek, irodalomtörténeti érdeklődés nem fordult feléjük, ami nyelvi, tartalmi jegyeik ismeretében érthető is; elvértve azonban képviseltették magukat a történeti, néprajzi,⁷ szépirodalmi közlemények sorában.⁸ Mint a végsőkig vitt irodalmi funkcionalitás példái azon a nyelven és azon a hangon szólaltak meg, amelyen legbiztosabb volt a siker, vagyis az üzenet eljuttatása a szavazópolgárig. Ez a nyelv nem kívánta a csavaros stilisztikai sallangokat, sem a tárgyban, sem a formában, nem tűrte a különlegest, egyenesen célra tört, kinyilatkoztatott és prejudikált, s azt az érzelmi és hazafias hűrt pengette meg, amelyet a leszívárgott műköltészetből

7 Részben tipológiai tárgyú írás: SZENDREY Zsigmond, *A kortesdalokról*, Ethnographia, 36(1925), 166–167.

8 Nagy részük összefoglalva a következő tanulmány második lábjegyzetében: HERMANN Róbert, *Programvita és obszcenitás: Andrássy Gyula gróf és Dessewffy Emil gróf politikopornografikus verses üzenetváltása 1848 elején (avagy, mindig lehet lejjebb)*, Aetas, 25(2010)/2, 155–156. Néhány pótlás: *Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez*, szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, Kecskemét[–Kiskunfélegyháza], [Kiskunfélegyháza város Tanácsa], 1985 (Fekete Pál forrásközlésében három kortesdal található, 324–325); GALAMBOS Sándor, *A kiegyezés ellen: Böszörményi László harca az eszményeiért*, Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári évkönyv, 1995, 195–204 (a jegyzetek között egy kortesdallal); BÓDÁN Zsolt, *Egy kortesdal margójára: Képviselőválasztások Gyulán 1887–88-ban*, <http://users.atw.hu/bodanzsolt/PDF/Egy%20kortesdal%20margojara.pdf> (Mellékletben egy kortesdallal).

a népi eredetű irodalom magába olvasztott és általános közkinccsé vált. E szövegek egyértelműen közköltészetként viselkedtek, mondhatni: egy fordított népköltészeti hatástörténet darabjaiként, abban az értelemben, hogy nem belőlük, tőlük újult meg a műköltészet, hanem éppen fordítva, annak – újonnan megjelent, találó szóval – lebutítása nyomán szökkentek szárba, egy (több) politikai igény kiszolgálásaként. Érdekes módon az 1990-es évektől megélenkült irántuk az érdeklődés, s néhány kortesdalgyűjteményt közreadó összegzés is született. Azonban a műfaj felfedezése után is szinte kizárólag történeti szemléletű, elsősorban a keletkezési körülményeket vizsgáló tanulmányok születtek, ami nem is csoda, hiszen irodalmi értéket legfeljebb a választott előképek adhattak.⁹ Paradox módon az utókor számára éppen ez a jellemző efemeritás jelenthet értéket. Segítségükkel ugyanis a pillanatnyi helyi viszonyokat és alakítóikat, résztvevőiket egy-egy éles választási helyzetben megragadva a korabeli társadalomnak mintegy multidiszciplináris vizsgálatára, vagyis a literatúrától az etnográfiaig terjedő, a tárgyi és szellemi komponenseket egyaránt magába foglaló képének megalkotására nyílik lehetőség. Az eseménytörténeten túl pedig a társadalom- és mikrotörténeti módszerek alkalmazása hozzájárulhat ahhoz, hogy reálisabb alapokra helyezhessük a reformkortól az 1950-es évekig terjedő időszak hazai történelmét tárgyaló monográfiák egyes megállapításait.

Ezek az ellentmondásos szerzőségű, a népköltészeti alkotások mintájára, legtöbbször névtelenségbe burkolózó rímfaragóktól és ritmusgyárosoktól származó versek gyakran valamilyen ismert dallamra íródtak – a kiegyezés után legtöbbször a Kossuth-nótára¹⁰ –, s a dallam a mondanivaló nélkül is bizonyos hangulat- és gondolatvilágba ringatta az előadót (előkiabálót), valamint a hallgatót egyaránt. Hogy azonban a magvas eszméknek hatóereje még jobban érvényesüljön, néha a kortesdalokat kis cédulákra is nyomtatták, s a kortesek a választók között osztogatták azokat. A szövegek egymás utáni, együttes vagy egyéni felolvasása a voksolás hangulati előkészítését hivatott elérni. Ezek a cédulák olyan használati tárgyak voltak, mint a névjegykártya, az asztali szalvéta vagy a televízióújság, funkciójuk betöltése után jelentőségüket veszítették, s

9 RÁCSKAY Jenő, „*Abcug Sigray*”: *Egy választás a kortesdalok tükrében*, Vasi Szemle, 43(1989)/3, 409–417; MOLNÁR András, *Pártküzdelmek költészete: Paszkvillusok, kortesversek a reformkori Zalából = Művelődéstörténeti tanulmányok 1990*, szerk. TURBULY Éva, Zalaegerszeg, [Zala Megyei Levéltár], 1990, 193–228; SZABÓ Dániel, *Kortesdalok (avagy a választás, mint a poéták paradicsoma) = Polgárosodás Közép-Európában*, szerk. SOMOGYI Éva, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1991, 229–240; S. TURCSÁNYI Ildikó, *Választási kortesdalok Békésről (1896–1905)*, a *Jantyk Mátvás Múzeum történeti gyűjteményéből*, A Békés megyei múzeumok közleményei, 2007, 207–284.

10 Még néhány dallam, amelynek mintájára énekeltek egy-egy kortesdalt: „Selyem kendő, selyem lájbi, selyem szoknya”; „Ferenc Jóska azt írta a muszkának”; „Megy a gőzös, megy a gőzös Kanizsára”; „Már én többet kocsis legény nem leszek”; „Káka tövén kelt a ruca”; „Tekintetes úr”; „A monori templom tetejébe” stb.

töbnyire még a választás napján eldobták azokat. E kortesdalokat főként az jellemezte, hogy az érzelmekre kívántak hatni, elsősorban azokra, amelyek a tradicionális értékeket erősítik. Ebben a kérdésben a mindenkori ellenzéki pártok nem különböztek a kormánypártoktól – hiszen csak idő kérdése volt az, hogy ők is hatalomra kerüljenek. Másik szembeötlő tulajdonságuk e versikéknek az a lekezelő, leszóló, kiebrudaló durvaság, amely ugyan a magyar nyelvű népi irodalomból sosem hiányzott, majd tág teret kapott a szétszaggattatás századainak mű- és közköltészetében, sőt a barokk stílus leple alatt jelentős szerzők munkáiba is belopakodott, de a XIX. századra már kiszorult az irodalmi értékkel bíró művekből. Mindig többfelé ütött: egyes személyekre, az országban élő nemzeti-ségekre, s a gyakorolt vallásokra, felekezetekre egyaránt.

A szépen gyarapodó, nyomtatásban közreadott kortesdalokhoz e közlemény is hozzátesz négyet.¹¹ Történelmi hátterük a következő: az 1875-ös év elején egyesült a Deák-párt és Tisza Kálmán balközép pártja, képviselőik ezentúl a Szabadelvű Párt neve alatt folytatták tovább munkájukat. Mindez már az esedékes választások előszele volt, amit július 1. és augusztus 18. között tartottak, s amelyet elsöprő többséggel az új párt nyert meg. Mivel az országgyűlést adó pártoknak helyi szervezeteik, állandó párttagjaik nem voltak, először az előbbieket kellett megalakítani, eztán következhetett csak a választható személyek felkérése, kijelölése. Sok kerületben problémát okozott, hogy a jelöltek között egyrészt ott volt a parlamenti párt delegáltja – ma azt mondanánk: listás jelölt –, aki széles körű kapcsolati hálóval rendelkezett, ám nem voltak helyi ismeretei, s a körzetében nem ismerték, másrészt egy vagy több helyi jelölt, akiknek az volt az előnyük, ami a hátrányuk: őket éppenséggel nagyon jól ismerték. Többek között ezt a szavazási dilemmát hivatottak eldönteni a kortesek sajátos módszereikkel, amelyek közé a kortesdalok is tartoztak.

Békés megyében a szabadelvű párt 1875. május 26-án alakult meg.¹² Ezt követően kezdődhetett meg a jelöltek kiválasztása. Ennek során a választásra jogosultak egy korábban ismeretlen jelenséggel szembesülhettek: a helyi sajtó, mint új hatalmi ág, maga is beleavatkozott a választások menetébe dezinformáló hírek közlésével, igaz, még kezdetlegesen s nem kellő agresszivitással. Június 15-i dátummal a Békésmegyei Közlöny bánfalvi levelezője arról tudósította a lapot, hogy Orosházán a szabadelvűek gróf Károlyi Tibort választották meg jelöltjüknek, a szélsőbal (Negyvennyolcas Függetlenségi Párt) Simonyi Jánoshoz ragaszkodott, a szélsőjobb (Sennyey Pál-féle jobboldali ellenzék) pedig nem volt

11 Az egypéldányos nyomtatványok lelőhelye: Magyar Országos Levéltár, a Károlyi család fői levéltára, a Károlyi család iratai, P. 380, 2. csomó.

12 A Békésmegyei Közlöny 1875-ös évfolyamának közleményei, kishírei alapján. Az alakuló ülés fontoskodással, személyes hiúsággal és kéretéssel tarkított leírása a május 30-i szám harmadik oldalán olvasható.

még jelöltje. Csakhogy ezt a hírt késleltetve közölték, s előbb, 17-én azt hozták az olvasók tudomására, hogy a városban Károlyi Tibor és Foltényi Ignác helyi ügyvéd állnak szemben egymással. 19-i dátummal „A Károlyi párt [!] végrehajtó bizottsága” helyreigazítást kért, miszerint: „határozottan nyilatkoztatjuk, hogy Foltényi Ignác gr. Károlyi Tiborral sem nem állott, sem nem áll szemközt, sőt inkább a Károlyi pártnak egyik kiválólag buzgó és tevékeny tagja”. De ezt sem közölték azonnal, még csak a következő nap, 20-án került a lapba a bánfalvi tudósítás, s ugyanaznap egy kishír arról tudósított, hogy Foltényi „állítólag” Károlyi javára lemondott a jelöltségről. Csak ezt követően, 24-én került a lapba a szembenállást tagadó kiigazítás.

A történetek másik érdekessége, hogy a Szabadelvű Párt Orosházán mint „Károlyi párt” jelent meg. A magyarázat a következő: Orosháza nem is olyan régen még a Károlyi család birtoka volt.¹³ A város ugyan már megváltotta magát, de a határban még Károlyi-földek is voltak, s a korábbi ismeretségek, kapcsolatok, tiszteleti és személyes érdekek sem halványultak el. A Károlyiakat jobbágyaik, zsellérek, ház körüli népük általában szerette, mert érezték a gondoskodásukat. Ennek következtében a legjobb kortesfogásnak az látszott, ha az országos párt neve a helyi ismeretségek és beidegződések nyomvonalába lép. Mi sem mutatja jobban a patrónusi viszonyok politikai aprópénzzé való átváltását. A választás időpontjáig a két jelölt személye nem változott. Károlyi Tibor Kétegyházán tartotta programbeszédét, majd átutazott Gyulára, ahol Beliczey Istvánnál, a békési Szabadelvű Párt elnökénél szállt meg. Ezalatt az ellenjelöltet, Simonyi Jánost „Stanescu volt nemzetiségi követ mutatta be a kétegyházi románságnak”.¹⁴ Az orosházi választást június 5-én tartották meg, amelyen Károlyi Tibor 305 szótöbbséggel győzött. „Este az Ujvilágban népünnepély volt” – ahogy szűkszavúan a lap hírül adta. Károlyi Tibor 1878-ig képviselte az orosházi kerületet, aztán pártja máshová rendelte.

A Károlyi család főtí levéltárában fennmaradt négy kortesdal kissé árnyalja a helyi lap tudósításait. Az első vers – címe nemes egyszerűséggel csak ennyi: *Dal* – egyértelműen a Szabadelvű Párt fővárosi, parlamenti képviselő várományosainak a hangját üti meg, fensőséges emelkedettséggel tekintve a választókra, megemlítve több nemzeti követelményt, amivel a követnek rendelkeznie kell: igaz hazafi, tett embere, nemes, igaz magyar vér, kardforgató hősiesség, elvhűség. Természetesen Kossuth Lajos neve sem maradhatott el belőle, s mi sem magától értetődőbb, mint a haza és az édesanya fogalmának egybekapcsolása. A második, cím nélküli vers a helyi nézőpontot jeleníti meg, amely szerint a „Felsőházi bábu” csak odaerőlködik, odatolakodik, ahol neki semmi helye

13 [ÉBLE Gábor, PETTKÓ Béla], *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*, Bp., Franklin nyomda-[Károlyi László], 1911, 2, 55–57.

14 Békésmegyei Közlöny, 2(1875), július 4. 53. sz. 3.

sincs. Mindez megerősíti a Békésmegyei Közlöny június 17-i számának kishírét, s nyilvánvaló a választási küzdelem egy bizonyos pillanatában Foltényi Ignác helyi ügyvéd Károlyi Tibor ellen lépett fel, de ugyanannak a pártnak a jelöltjeként. A szembenállás azonban nem tartott sokáig, hamarosan sikerült megegyezni, Foltényi lemondott a gróf javára, cserébe mint a Károlyi-párt fontos támogatóját aposztrofálták. Hogy a színpalak mögött valójában mi történt, ma már rekonstruálhatatlan. A késleltetett közlések mögött tehát feltehetően a helyi választási megegyezésre való törekvés miatti késedelem állhatott. Ez a kortesdal azonban a szélsőbal jelöltjét is elutasította, ami világosan mutatja szabadelvű eredetét. Miután pedig e párton belül sikerült elsimítani az ellentéteket, június 5-én Károlyi Tibor és Simonyi János (meg a korteseik) feszültek egymásnak. Feltételezhetően e küzdelem hevében vetették be a második két szerzeményt, amelyek közül az utóbbi reflektál az előző szövegére. Míg a szintén *Dal* című a csillag égre tűzésével már-már az 1950-es évek hangulatát előlegezi meg – egy kicsit rájátszva Vörösmarty *Fóti dalára* és Petőfi *Csatadal* című verseire is –, a vele szemben olvasott vagy énekelt strófák az agarak visszavételét javasolják, a közös párt eredetét hánytorgatják és a 48-as események megisméltlődését vizi-onálják.

Dal

Sok baja van még maig is hazánknak,
Sokat szenvedt drága édes anyánknak;
Fogjon kezet minden igaz hazafi,
Sok bajából a hont kigyógyítani.

Nem ígéret, nem pusztá szó kell nekünk,
Tett embere legyen a mi követünk!
Aki tettel mutatta meg, hogy magyar,
Hogy a népnek, hogy a honnak jót akar.

Ilyen ember a mi követjelöltünk,
Kit Károlyi Tiborban kijelöltünk;
Szíve nemes, igaz magyar a vére,
Nem hoz szégyent választói nevére.

Szabadságunk megújuló hajnalán,
Karddal jött a magyar vezér oldalán;
Kossuth Lajos meg is írta anyjának:
„Derék fiat szültél – anya – hazádnak.”

Azóta sem lett elvéhez hűtelen,
Szívvel, ésszel a hazáé szüntelen.
Büszkesége nem a cím, rang, nevezet,
Csak az az egy, hogy magyarnak született!

Fel azért, fel a lobogót magasra!
Hogy a földnek, hogy az égnek mutassa:
Ki az, akit mi kívánunk, szeretünk
Éljen Károlyi Tibor, a követünk!

[Cím nélkül]

Nem kell nekünk se mágnás, sem gróf úr,
Sem vasúton jött ment Simonyi úr;
Szabad polgár a mi nevünk,
Éljen Foltényi követünk!

Felsőházi bábu nekünk mit tesz?
Azt is elvinné tőlünk, ami lesz,
S mégis hozzánk tolakodik,
Sőt követnek erőlködik.

Községünk szülöttje mi jelöltünk,
Érte még az ördöggel is küzdünk;
Hallgass geróf mit te nekünk,
Éljen Foltényi követünk!

Dal

Fel a zászlót, fel magasba, a légbé,
Hadd tüzze fel a csillagot az égre,
Azt a nevet, melyet büszkén követünk:
Gróf Károlyi Tibor lesz a követünk!

Törjön is mind, ami gyöngy az ég felé,
Ne szakadjunk valahára kétfelé,
Tanuljuk meg egyszer már a riadalt
Egyetértve nyerhetünk csak diadalt!

Hogy gróffá lett, arról ő nem tehetett.
De tett arról, hogy emberünk lehetett;
Szabadelvűk, szabadelvűt követünk:
Gróf Károlyi Tibor a mi követünk!

Dal a dalra

Ne emelkedj zászlóddal oly magosan,
Ne zavarj a csillagokat azokkal,
Hiszen megfér egy kicsit az lejjebb is,
Meválasztott követ nem vagy még ugyis.

Tekints Jusztra, annak nagy pompájára,
Akkor Tantsits győzelemre hogy jutott;
Hátha most is Simonyi lesz követünk,
Méltóságos gróf most nem kell minekünk.

Volt középbal és volt jobboldalisták,
Csupa merő földesur és grófsták;
Vihat még a függetlenség diadalt –
Mint a multkor, hogyha most is összetart.

Nem bizonygunk, az áldomást nem isszuk meg előre,
Hogyha győzünk, mindenki nyúl zsebébe;
Simonyi János legyen a mi követünk!
Ne mindég gróf uralkodjon fölöttünk!

Elvértve azért, néha-néha irodalomközeli élmény is érheti az olvasót. Ez az érzés főként akkor lesz elemi erejű, ha – függetlenül a kijelölt dallam mankójától – felismerhetővé válik az az alkotó, szellemi előd, akinek szavai, magatartása, poétikai sajátosságai mintegy kiindulópontul szolgáltak egy-egy pillanatnyi hevületű zengeményhez. Egyértelműen azonosíthatóvá csak azért nem, mivel a folklóralkotások központi eleme, a szájról szájra terjedő szófordulatok, gondolati egyezések általánosan jellemzők, s felbukkanásuk, ismétlődésük e tipikus aprónyomtatványok hiányos fennmaradása miatt nem követhető pontosan. Ráadásul maguk az ihletadó versek is bizonyos mértékben popularizálódtak, feltehető, hogy a kortesversek szerzői számára sem volt mindig világos a felhasznált forrás egyedisége. Furcsa fénytörést mutatnak azonban éppen emiatt bizonyos részleteik: történeti adalék mivoltuk mellett a jelen számára mégis irodalmi értéket nyerhetnek mint költészetünk megbecsült és nemes darabjainak

(nem akart) paródiái. Mivel ez az átalakulás valóban figyelemreméltó, érdemes a kortesdal műfajának néhány másik képviselőjét is megvizsgálnunk.

A duális, végletekig egyszerűsített, szájbarágó, egyben aktualizáló történelemszemlélet példája: „Jön a török! jön az ellen” [...] „Hej a török, meg a tatár! / A magyarnak sok kárt tett már. / Utánok lett a hon puszta, / Mindkettő a népet nyúzta” [...] „Ne higyj magyar a töröknek”.¹⁵ Egy reformkori rebellis dal ’Ne higyj magyar a németnek’ sorára rájátszó, a gondolkodást kikapcsoló, a jelölt családnevét (Török Gábor), valamint a magyar történelem vérzivataros századait azonosító sorok ebben az értelemben valódi telitalálatnak nevezhetők. Közszájon forgó, gyakran idézett, helyi vonatkozásokkal is rendelkező panelet használt egy másik: „A nép szava Isten szava: / Isten ellen ki szólana, / Ha ő velünk ki ellenünk, / Kecskeméti a követünk, / Nem kell Hoyos úr.”¹⁶ A strófa első sora Táncsics Mihály 1848-ban megjelent könyvének címét idézi, s ezzel helyileg ismert dallamot intonál, hiszen Táncsics a kiegyezés után az orosházi kerület képviselője volt. A harmadik sor Szent Pál leveleiből idéz (Róm 8, 31), ami viszont a spiritualitás használati cikké válására utal. Külön érdemes felhívni a figyelmet még a nép–Isten–kortes kapcsolatra is, amely képes a (percnyi) végső igazság megszólaltatására. Érdekesen változtatja meg egy másik névtelen szerző Petőfi Sándor *Nemzeti dal* című verse harmadik strófájának kezdő sorait: „Kecskeméti lelkes magyar, / Kit átok nem, – áldás takar. / Érje be a föld az eget / Kecskeméti lesz a követ... / Éljen Kecskeméti!” Az igény és az elerendő cél szuggerálása hozta, hogy a ’Sehonnai bitang ember’ azzá változott, akivé, a ’Ki most ha kell, halni nem mer’ megvetése pedig átalakult dicséretté. Ez a példa azt mutatja, hogy az énekelt dallam, ez esetben a Kossuth-nóta nem zárta ki más források felhasználását sem.

Kimondottan irodalmi igény és tájékozottság feltételezhető annak a kortesversnek az írójáról, aki előtt Vörösmarty Mihály *Petike* című verse lebeghetett példaként, a groteszk vonás tulajdonképpen csak abban áll, hogy ezt az ismeretet mire használta fel: „Tréfán kívül, jó grófcokám, a patvarba mit akar? / Fejsze nélkül, kasza nélkül, fát hogy vág és hogy takar? / Szólni sem tud s hol szólni kell, mire megy a nép vele? / Se fejszéje, se kapája önnek, csupán a nyele.”¹⁷ Nem beszélve azokról a versekről, amelyek minden kerületés nélkül tárták fel forrásukat és mondanivalójuk lényegét: „Este van, este van, zörgetik az ajtót, / Eredj, nézd meg anyjuk, vajjon nem-é a tót? [...]”¹⁸ Másik szerző szinte költői ötletességű játékot folytatott a hazaszeretet, a botanika és a jelöltállítás rekvizitumaival: „Kis házamon leng egy zászló / Piros, fehér, zöld színt játszó [...] Há-

15 S. TURCSÁNYI, *i. m.*, 275.

16 *Uo.*, 269.

17 *Uo.*, 255.

18 *Uo.*, 246.

rom rózsza belefonna, / Melyik tetszik, vedd le róla / Vincze, Meskó, Kecskeméti / Mind a három derék férfi.”¹⁹ Vörösmartynál is korábbi példát talált az a szerző, aki Csokonai Vitéz Mihály *A Remény* című versének hatása alá került, hangulatát követte, verselését kissé megváltoztatta, de felismerhetően alkalmazta: „De jaj, a régi átok / A rút viszály, megint / Ölyűként csapott le rátok, / Fényes reményeink! / Mikéntha mást nem várna / Tőlünk szegény honunk, / A szent ügy bajnokára / kardot magunk vonunk”²⁰ Befejezésül, bár a szórakoztató (és elborzasztó) példák sora távolról sem ér véget, érdemes idézni azt a négy sort, amely kontextusából kiszakítva akár önironikus reflexió is lehetne, ha nem az ellenfél szájába lenne adva: „Én vagyok az igaz doktor, / Kezemben van nyalka ostor / Míg a többi csak irogat / Én verem a sánta lovat / Igaz, hogy még így se halad.”²¹ Ezért aztán nem is juthat más a kései szemlélő eszébe Kant szavainál:

Mindenki azt hiszi magáról, hogy ő a jogfogalmat szentnek tartaná és híven követné, hogyha másoktól is hasonlót várhatna. Csakhogy mindenki, saját magáról való jó véleménye mellett, mégis mindenki másnál feltételezi a gonosz érzületet. Így kölcsönösen mondják ki egymásra az ítéletet.²²

A gondolkodó ember dilemmája kortalan. Tudta ezt már a bihari remete is, aki Bakonszegen 1804-ben a gazdálkodás magányában és a megjelenés legcsekélyebb reménye nélkül mégis üzent az utána jövőknek: „Ki mondhattya már a világot bolondnak hogy magát oda ne értse, ki nézván hogy ő is érzésétül ösztönöztetik, és értelmének setét fellegei közt tévelyeg?”²³ Bizony: a világ így megyen!

19 *Uo.*, 241.

20 *Uo.*, 236.

21 *Uo.*, 225.

22 Immanuel KANT, *Az örök béke*, ford. BABITS Mihály = BABITS Mihály, *Dráma- és prózaformáltásai*, s. a. r. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1980, 516.

23 BESSENYEI György, *A bihari remete vagy a világ így megyen* = B. Gy., *Prózai munkák: 1802–1804*, s. a. r. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1986, 448.